

**Η «Αυτονομία της Βούλησης» κατά τον Kant και η «Ελευθερία της Σκέψης και της Έκφρασης» του ατόμου
κατά τον J. S. Mill.**

Γιώργος Μπουσούτας – Θανάσουλας

2013

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ορισμός του Kant για τον Διαφωτισμό είναι ο εξής: «Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία φταίει ο ίδιος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Φταίει γι' αυτή την ανωριμότητά του ο άνθρωπος όταν η αιτία της έγκειται όχι σε ανεπάρκεια του νου αλλά σε έλλειψη της απόφασης και του θάρρους να μεταχειριστεί το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου».¹ Ο ορισμός αυτός περιγράφει την εποχή που ο άνθρωπος αυτονομείται και αναλαμβάνει την ρύθμιση των διαφόρων τομέων της ύπαρξής του. Μια από αυτές τις προσπάθειες είναι η αυτονόμηση της ηθικής από την θεολογία η οποία είναι συνέχεια της προσπάθειας αυτονόμησης της Φυσικής από την θρησκεία.²

Στην μελέτη αυτή θα προσεγγίσουμε δύο από τις προσπάθειες αυτονόμησης της ηθικής. Στο πρώτο μέρος θα ασχοληθούμε με την ιδέα της "αυτονομίας της βούλησης" όπως αυτή διατυπώθηκε από τον Kant ως ανώτατη αρχή ηθικής και όπως αυτή συνδέεται με την κατηγορική προσταγή και τον άνθρωπο που όταν νομοθετεί ως πραγματικός νομοθέτης είναι ελεύθερος. Στο δεύτερο μέρος θα δούμε την άποψη του J. S. Mill για την ελευθερία σκέψης και έκφρασης μέσα σε μια κοινωνία που διέπεται από τις αρχές του ωφελιμισμού όπως τις περιέγραψε ο ίδιος.

¹ Mendelssohn, Kant κ.α. *Τι Είναι Διαφωτισμός*, μτφρ Ν. Μ. Σκουτερόπουλος Κριτική, Αθήνα 1989 σ. 19

² Γ. Μολύβας, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη τ. β. Η Εποχή του Διαφωτισμού (17^{ος} - 18^{ος} αιώνας)* ΕΑΠ 2000, Πάτρα 2000 σ. 90

Κεφάλαιο 1^ο Η ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ Ι. KANT

Tο μεγάλο φιλοσοφικό εγχείρημα του Kant ήταν η προσπάθειά του να θεμελιώσει εμπειρικά την αντικειμενική γνώση του νευτώνειου σύμπαντος. Για να το επιτύχει αυτό προσπάθησε να συνθέσει τον εμπειρισμό του Hume με τον ρασιοναλισμό του Leibniz ξεπερνώντας τα αρνητικά σημεία των δύο αυτών θεωριών. Το ερώτημα που θέλησε να απαντήσει ήταν το σε ποιο βαθμό μπορούμε να έχουμε αντικειμενική γνώση διότι όπως έλεγε εμπειρία χωρίς λόγο είναι τυφλή και λόγος χωρίς εμπειρία είναι μορφή χωρίς περιεχόμενο³.

Η θεωρία του, *υπερβατολογικός ιδεαλισμός*, θεωρεί ότι τα εμπειρικά αντικείμενα είναι πραγματικά. Δεν ασχολείται με τα αντικείμενα αλλά με τον τρόπο γνώσης της γνώσης των αντικειμένων. Δεν διερωτάται για την προέλευση της γνώσης αλλά για το τι υπάρχει σε αυτή. Κατά τον Kant δεν υπάρχουν αντικείμενα που να μπορούν να γίνουν αντιληπτά μέσω της νόησης του ανθρώπου. Ότι προσλαμβάνουμε με τις αισθήσεις είναι άτακτα και ασύνδετα γεγονότα τα οποία δεν έχουν σημασία. Την αποκτούν όταν τους δίνει νόημα και τα οργανώνει η υπερβατολογική συνείδησή, η οποία είναι ενεργό στοιχείο της γνώσης. Η συνειδητοποίηση αυτή δεν μπορεί να προκύψει από την εμπειρία, γιατί τα αισθητηριακά δεδομένα δεν έχουν από μόνα του εσωτερική δομή πριν τα μεταμορφώσει η νοητική επεξεργασία. Κατανοούμε τις εμπειρίες μας επειδή υπάρχουν σε αυτές έννοιες που δεν προέρχονται από την εμπειρία. Τις θεμελιώδεις αυτές έννοιες ονομάζει ο Kant "κατηγορίες". Δύο από αυτές είναι η αιτιότητα και η ουσία⁴.

Για τον Kant λοιπόν, δεν υπάρχει γνώση για αντικείμενα που δεν μπορούμε να τα προσεγγίσουμε εμπειρικά. Προτείνει όμως μια διαδικασία για τα νοητικά αντικείμενα, η οποία δεν δίνει μεν επιστημονική γνώση αλλά δίνει μια πρακτική βεβαιότητα. Την οδό του *ηθικού αναστοχασμού*. Η ηθική πράξη έχει τέτοια στοιχεία. Είναι πράξη σύμφωνη με την συνειδησιακή

---

³ ο. π. σ. 67

⁴ ο. π. σσ 68-69

αποτύπωση του δέοντος και προϋποθέτει ότι έχει ξεπεραστεί κάθε εξαναγκασμός. Για τον φιλόσοφο ηθικός είναι ο άνθρωπος που πράττει το σωστό ακόμη και αν αυτό είναι ενάντια στα δικά του συμφέροντα. Μια τέτοια πράξη την θεωρεί αναμφισβήτητη πραγματικότητα.⁵

Με τον υπερβατικό αναστοχασμό βλέπουμε ότι ο κάθε άνθρωπος είναι ένα αυτό-καθοριζόμενο ον με κανόνες που του δίνονται από τον "καθαρό πυρήνα" της ύπαρξής του, απαλλαγμένος από κάθε εξωτερικό εξαναγκασμό. Η γνώση αυτή εξακολουθεί να μην είναι επιστημονική, είναι όμως μια πρακτική πίστη που επιβάλλεται στον νου, επειδή διαφορετικά δεν θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε την ύπαρξη της ηθικής πράξης. Έτσι όλοι οι άνθρωποι έχουν επίγνωση ότι είναι ελεύθεροι να επιλέξουν τους στόχους της ύπαρξής τους "Και αυτή ακριβώς η ηθική αυθορμησία εκφράζει την ουσία του ανθρώπινου Εγώ ως 'πράγματος καθαυτό'".⁶ Ο άνθρωπος όμως δεν υπάρχει για να γνωρίζει αλλά για να πράττει. Για αυτό υπάρχει η προτεραιότητα του Πρακτικού Λόγου έναντι του θεωρητικού στην ηθική συγκρότηση της ζωής.⁷

Ο άνθρωπος άρα είναι ως πράγμα καθαυτό αυτόνομος και μόνο ως προς την βιολογική του υπόσταση ετερο-καθοριζόμενος. Κατά συνέπεια γνωρίζει τι πρέπει να πράξει και αυτή η γνώση του εμπεριέχει την πίστη ότι αυτό που γνωρίζει ότι πρέπει να κάνει, έχει και την δύναμη να το κάνει και ότι από κάποια εξωτερική αιτία μπορεί και να μην το πράξει. Αυτή η δυνατότητα είναι η πρωτογενής ελευθερία του κατά τον φιλόσοφο και είναι το θεμέλιο για την ηθική συμπεριφορά του. "[...]είναι το οντολογικό χαρακτηριστικό της συνείδησης από το οποίο πηγάζει η πράξη σύμφωνα με την ιδέα του καθήκοντος και σε πείσμα των καταναγκασμών του περιβάλλοντος".⁸ Η ίδια η ελευθερία όμως δεν γνωρίζουμε από πού προέρχεται και γιατί υπάρχει. Γνωρίζουμε όμως ότι αν δεν υπήρχε δεν θα ήταν δυνατή μια πράξη σύμφωνη με το καθαρό καθήκον, δηλαδή το καθήκον χωρίς την επίδραση κάποιας ωφέλειας.⁹

Από την στιγμή που το καθήκον αναγνωριστεί, δίδεται η εντολή να εκτελεστεί. Αυτή την εσωτερική εντολή ο Kant την ονομάζει *κατηγορική προσταγή*¹⁰ και απορρέει από την ηθικότητα του ανθρώπου. Η προσταγή αυτή μας πληροφορεί για το τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνουμε για να εκτελέσουμε το καθήκον μας στις υπάρχουσες συνθήκες. Δεν δέχεται κάποια

⁵ Π. Βαλλιάνος, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη τ. γ. Νεότερα και σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα (19^{ος} - 20^{ος} αιώνας)*, ΕΑΠ Πάτρα 2008, σ 55

⁶ ο. π. σ 56

⁷ ο. π. σσ 55-56

⁸ ο. π. σ. 60

⁹ ο. π. σσ 59-60

¹⁰ Ο Kant στο έργο του *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών* ορίζει εκτός της κατηγορικής προσταγής και την υποθετική. Αυτή είναι μια προσταγή για την επίτευξη κάποιου σκοπού. (υποσημείωση 76)

αμφισβήτηση και η εκτέλεσή της δίνει νόημα στην ύπαρξη του έλλογου όντος¹¹. Ο Kant διατυπώνει για πρώτη φορά την προσταγή ως: "Υπάρχει λοιπόν μόνο μια κατηγορική προσταγή, δηλαδή ετούτη: *Πράττε μόνο σύμφωνα με ένα τέτοιο γνώμονα*¹², μέσω του οποίου μπορείς συνάμα να θέλεις, αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος"¹³ Μια πράξη που δεν μπορεί να λειτουργήσει με αυτό τον τρόπο είναι ανήθικη. Η κατηγορική προσταγή δεν αφήνει την βούληση ελεύθερη¹⁴.

Για τον Kant ηθικότητα σημαίνει να θεωρούμε τους ανθρώπους με τους οποίους συνυπάρχουμε ως 'αυτοσκοπούς' και όχι σαν μέσα για να πετύχουμε κάτι για προσωπική ευτυχία. Αν οι άνθρωποι καταφέρουν να συμπεριφέρονται με ένα τέτοιο τρόπο υπάρχει η δυνατότητα να δημιουργηθεί μια κοινωνία ιδεατή την οποία ονομάζει 'βασιλείο των σκοπών'. Η κοινωνία αυτή αποτελείται από αυτοσυνείδητα μέλη τα οποία αναγνωρίζουν το ένα το άλλο ως ισότιμο ηθικό ον και δεν παραβιάζουν τα δικαιώματα και την αξιοπρέπεια του άλλου.¹⁵

Εν κατακλείδι αν και θεωρεί το καθήκον ως υποταγή στον ηθικό νόμο ταυτόχρονα αναγνωρίζει μια αξιοπρέπεια σε αυτόν που εκτελεί όλα τα καθήκοντά του γιατί η αξιοπρέπεια έγκειται στο ότι ο ίδιος νομοθετεί και ταυτόχρονα υπακούει στον νόμο δηλώνοντας τον σεβασμό του σε αυτόν. Ονομάζει λοιπόν 'Αυτονομία της Θέλησης' την ιδιότητα της βούλησης να είναι η ίδια νόμος για τον εαυτό της έχοντας ως αξίωμα: να μην εκλέγω άλλους γνώμονες, από εκείνους οι οποίοι μπορούν ταυτόχρονα να ισχύουν μέσα στην θέλησή μου ως καθολικός νόμος.¹⁶ Για αυτόν « Η αυτονομία της θέλησης είναι η μοναδική αρχή όλων των ηθικών νόμων και των συμφώνων με αυτούς καθηκόντων, αντιθέτως, κάθε ετερονομία της προαίρεσης όχι μόνον δεν θεμελιώνει καμία δέσμευση, αλλά αντιθέτως αντίκειται στην αρχή της και στην ηθικότητα της θέλησης»¹⁷.

¹¹ ο. π. σ 63

¹² Γνώμονας είναι το αξίωμα σύμφωνα με το οποίο το υποκείμενο πράττει και πρέπει να διακριθεί από το αντικειμενικό αξίωμα δηλαδή τον ηθικό νόμο (I Kant , *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, Δωδώνη, Αθήνα Γιάννινα 1984 υποσ. 91

¹³ I Kant, *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, Δωδώνη, Αθήνα Γιάννινα 1984 σ. 71

¹⁴ ο. π. σ. 69

¹⁵ Π. Βαλλιάνος, ο. π. σ 64.

¹⁶ I. Kant ο. π. σ. 97

¹⁷ I. Kant, *Κριτική του πρακτικού λόγου*, μετφ Κ. Ανδρουλιδάκης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2004, σ. 56

Κεφάλαιο 2^ο

Ο ωφελιμισμός του Mill και η ελευθερία της σκέψης και έκφρασης

Mια διαφορετική έκφραση της ηθικής είναι αυτή που διατυπώθηκε από τον ωφελιμισμό. Σε αυτόν συναντάμε μια σύζευξη των ιδεών του Hobbes και του Hume, όπως τουλάχιστον εκφράστηκε από τον Bentham. Σε αυτόν το αγαθό εκφράζεται φυσιοκρατικά, όπως στον Hobbes, αλλά η ηθική μέσω των σχέσεων με τους άλλους και αποβλέπει όπως στον Hume στην συλλογική ωφέλεια.¹⁸

Ο Mill δέχεται ως θεμέλιο της ηθικής του την ωφέλεια ή την αρχή της μεγίστης ευτυχίας. Θεωρεί ότι οι πράξεις είναι ορθές όταν μεγιστοποιούν την ευτυχία και εσφαλμένες όταν επιφέρουν την δυστυχία και τον πόνο. Ως ευτυχία νοεί την ηδονή και την απουσία πόνου¹⁹. Θεωρεί ότι υπάρχουν κάποια είδη ηδονής που είναι περισσότερο επιθυμητά και πιο αξιόλογα από κάποια άλλα, λόγω της ποιότητας και όχι της ποσότητας της ηδονής. "Είναι αδιαμφισβήτητο ότι αυτοί που έχουν εξίσου εμπειρία και των δύο τρόπων ύπαρξης και δύνανται να τους εκτιμήσουν και να τους απολαύσουν, προτιμούν χαρακτηριστικά εκείνον που περικλείει τις ανώτερες λειτουργίες τους"²⁰.

Μερικές από τις ανώτερες ηδονές είναι αυτές της διάνοιας, του συναισθήματος, της φαντασίας και των ηθικών συναισθημάτων και γενικά οι νοητικές ηδονές σε σχέση με τις σωματικές²¹. Οι άνθρωποι, λέει, επιλέγουν τις σωματικές ηδονές λόγω της αδυναμίας του χαρακτήρα τους, αν και γνωρίζουν την αξία των νοητικών. Έχουν όμως την κρίση να γνωρίζουν μέσω της εμπειρίας την αξία των ανώτερων ηδονών όπως επίσης και ότι το κριτήριο της ωφέλειας δεν είναι η μέγιστη ωφέλεια του δρώντος αλλά της ευτυχίας εν γένει. Ένας ευγενής χαρακτή-

¹⁸ Γ. Μολύβας, ο. π. σ. 97.

¹⁹ J. S. Mill, *Ωφελιμισμός*, μτφρ. Φ. Παιονίδης, Πόλις, Αθήνα 2002, σσ. 80-81

²⁰ ο. π. σ. 83

²¹ ο. π. σ. 82

ρας είναι πιο ευτυχής λόγω της ευγένειάς του και κάνει ευτυχισμένους και τους γύρω του. Διατυπώνει έτσι την αρχή της μέγιστης ευτυχίας σύμφωνα με την οποία ο ωφελιμισμός μπορεί να πετύχει τον σκοπό του με την αποκλειστική καλλιέργεια της ευγένειας του χαρακτήρα²².

Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι πρέπει να μεγιστοποιούμε τα οφέλη που είναι δυνατόν να έχουμε και μάλιστα να τα μεγιστοποιούμε σε βάθος χρόνου. Όπως υποστηρίζει ο σεβασμός της ατομικής ελευθερίας και ιδιαίτερα της ελευθερίας στην σκέψη και την έκφραση οδηγεί σε μεγαλύτερη ανθρώπινη ευτυχία. Προτείνει τρεις λόγους σύμφωνα με τους οποίους το να σεβόμαστε την ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης ωφελεί την κοινωνία. Ο πρώτος διότι η αποκλεισμένη άποψη μπορεί να είναι η αληθής ή η εν μέρει αληθής που θα διορθώσει την υπάρχουσα. Ο δεύτερος διότι η ύπαρξη ανταγωνιστικής άποψης εμποδίζει τον μετασχηματισμό της κυρίαρχης σε δόγμα και προκατάληψη. Τέλος ο υποχρεωτικός ασπασμός μιας άποψης βλάπτει την ίδια την κοινωνία διότι την εγκλωβίζει σε έναν κομορμισμό ο οποίος θα της στερήσει την ενέργεια και την ζωτικότητα για κοινωνική ανόρθωση²³.

Η έκφραση της διαφορετικής γνώμης κατά τον Mill πρέπει να γίνεται με ήπια έκφραση και να μην υπερβαίνει τα όρια μιας κόσμιας συζήτησης. "Όποιος θέλει να είναι μεγάλος στοχαστής, πρέπει να αναγνωρίσει ότι, ως σκεπτόμενος άνθρωπος, έχει καθήκον να ακολουθήσει τον νου του σ' όποια συμπεράσματα τον οδηγήσει. Η αλήθεια βγαίνει περισσότερο κερδισμένη ακόμη και με τα σφάλματα εκείνου, που με την απαιτούμενη μελέτη και προετοιμασία σκέφτεται για τον εαυτό του παρά με τις αληθινές γνώμες εκείνων, που τις αποδέχονται απλά και μόνο επειδή δεν επιτρέπουν στον εαυτό τους να σκεφτεί"²⁴.

Η διεξαγωγή μια ελεύθερης συζήτησης όπως περιγράφεται σε διάφορα σημεία του έργου *Περί Ελευθερίας* έχει τα παρακάτω χαρακτηριστικά²⁵:

- Όλες οι απόψεις πρέπει να εκφράζονται, να ακούγονται και να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη.
- Ειδική προτεραιότητα και έμφαση πρέπει να δίδεται στην έκφραση και στην ευμενή αντιμετώπιση απόψεων που δεν είναι διαδεδομένες ή δημοφιλείς.
- Καμιά από τις απόψεις που εκφράζονται δεν θεωρείται ότι περιβάλλεται με τέτοιο κύρος ώστε να είναι ανεπίδεκτη κριτικής.

²² ο. π. σσ. 86-87

²³ M. Sandel *Δικαιοσύνη, Τι είναι σωστό*, Πόλις 2011, σ. 76

²⁴ J. S. Mill, *Περί Ελευθερίας*, μτφρ Ν. Μπάλης, Επίκουρος Αθήνα 1983, σ. 69

²⁵ Φ. Παιονίδης, *Υπέρ του Λέοντος*, Εκκρεμές 2007, σ. 219.

- Είναι ουσιαστικό για όλους τους συμμετέχοντες να πιστεύουν ειλικρινά στις θέσεις που διατυπώνουν, καθώς θέσεις που αναφέρονται μόνο για να αναιρεθούν είναι πιθανόν να διαστρεβλώνονται.
- Όλοι οι συμμετέχοντες οφείλουν να τεκμηριώσουν τις θέσεις τους με τον πλέον ικανοποιητικό τρόπο, ακόμα και αν θεωρούν ότι οι θέσεις των συνομιλητών τους είναι απόλυτα εσφαλμένες ή εξωφρενικές.
- Η προσφυγή σε κακόβουλες και παραπλανητικές μεθόδους (σοφίσματα, σκόπιμες παρερμηνείες, απλουστεύσεις κ.ο.κ.) προκειμένου να επικρατήσει κανείς σε μια συζήτηση πρέπει να αποφεύγονται, αν και δεν είναι εφικτό να αποφεύγονται εντελώς.
- Οι συμμετέχοντες δεν θα πρέπει να λοιδορούνται για τις απόψεις τους. Ωστόσο, αν θα πρέπει να ανεχόμαστε την χρήση έντονης ή και ενοχλητικής γλώσσας, αυτή θα πρέπει να προέρχεται από εκείνους που καταφέρονται κατά της κρατούσας άποψης.

Ο Mill θεωρεί ότι αυτός που πραγματικά θέλει να βρει την αλήθεια πρέπει να γνωρίζει πολύ καλά την δική του άποψη για ένα θέμα αλλά να γνωρίζει πολύ καλά και την αντίθετη. Αν γνωρίζει μόνο την δική του γνωρίζει ελάχιστα. Μπορεί να έχει πολύ δυνατά επιχειρήματα για την δική του άποψη αλλά δεν μπορεί να αναιρέσει τα επιχειρήματα της άλλης πλευράς αν δεν τα γνωρίζει. Σε αυτή την περίπτωση είναι καλλίτερα να αναβάλει την έκφραση γνώμης. Κατά τον φιλόσοφο πρέπει να ενημερωνόμαστε για τα επιχειρήματα της αντίθετης άποψης, όχι από τους δασκάλους αλλά από τους φορείς της ώστε να τα ακούμε από εκείνους που όντας τα πιστεύουν και τα υπερασπίζονται²⁶.

Αντικρούοντας μάλιστα την άποψη των πολέμιων της ελεύθερης σκέψης και έκφρασης, ότι δεν είναι ανάγκη να γνωρίζουν όλοι οι άνθρωποι και να κατανοούν όσα υποστηρίζουν οι φιλόσοφοι και οι θεολόγοι αλλά να διδαχθούν τα αυτονόητα δεδομένα που μπορούν να εντυπωθούν στον νου τους και τα υπόλοιπα να τα αφήσουν στις αυθεντίες, θεωρεί ότι ακόμη και αν γίνει δεκτή αυτή η άποψη δεν εξασθενεί το επιχείρημα υπέρ της ελεύθερης συζήτησης γιατί και σε αυτή την περίπτωση οι άνθρωποι πρέπει να έχουν κάποια λογική βεβαιότητα για τις απαντήσεις που θα πάρουν και αυτό μπορεί να γίνει μόνο αν οι αντιρρησίες έχουν την δυνατότητα να αποδείξουν την αντίθετη άποψη²⁷.

²⁶ Mill (1983) ο. π. σ. 73.

²⁷ ο. π. σσ. 74-75.

Η ανεκτική αυτή στάση του Mill απέναντι στην διαφορετικότητα δεν κυριάρχησε σε όλο το φάσμα της σκέψης του. Μπορεί να δέχεται την ύπαρξη διαφορετικών απόψεων σε φιλοσοφικά ή θρησκευτικά ζητήματα δεν κάνει όμως το ίδιο στα πολιτικά και πολιτιστικά θέματα. Στο έργο του *Στοχασμοί περί της αντιπροσωπευτικής κυβερνήσεως* κατά τον Φιλήωνα Παιονίδη τάσσεται υπέρ της αφομοίωσης των μειονοτήτων από την εθνική πλειοψηφία διαχωρίζοντας τις εθνοτικές ομάδες σε πολιτισμένες και απολίτιστες²⁸.

---

²⁸ Φ. Παιονίδης, ο. π. σσ. 187-188.

Επίλογος

Tόσο το κράτος των σκοπών του Kant, όσο και η διεξαγωγή μιας ελεύθερης συζήτησης όπως την όρισε ο Mill δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν στην ανθρώπινη κοινωνία. Οι σκέψεις όμως των δυο αυτών διανοητών ασχολούνται με τον ορισμό της ηθικής και της ηθικότητας. Τα ηθικά ζητήματα κινητοποιούν την ιστορική πράξη και δίνουν μορφή στην πολιτιστική εξέλιξη της ανθρωπότητας. Ανεξάρτητα αν το καθήκον ή η ωφέλεια είναι αυτό που κάνει μια κοινωνία ηθική, η ηθικότητα είναι ένα διαλεκτικό βίωμα ανάμεσα στις προσαγωγές της συνείδησης και τις ορμές του εγωισμού και της καθημερινής σχέσης με τα άλλα μέλη της κοινωνίας.

Μετά την εποχή των Φώτων οι απαντήσεις στα ζητήματα της ηθικής έρχονται από τον ίδιο τον άνθρωπο και όχι από μια υπερβατική - θεοκρατική αλήθεια. Αυτό κάνει την ευθύνη του μεγαλύτερη γιατί ο ίδιος αποφασίζει και ο ίδιος πράττει επειδή έτσι το έχει επιλέξει.

Βιβλιογραφία

- Βαλλιάνος Π, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη τ. γ. Νεότερα και σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα (19ος - 20ος αιώνας)*, ΕΑΠ Πάτρα 2008
- Μολύβας Γ, *Φιλοσοφία στην Ευρώπη τ. β. Η Εποχή του Διαφωτισμού (17^{ος} - 18^{ος} αιώνας)* ΕΑΠ 2000, Πάτρα 2000
- Παιονίδης Φ, *Υπέρ του Δέοντος*, Εκκρεμές 2007.
- Kant I, *Κριτική του πρακτικού λόγου*, μετφ Κ. Ανδρουλιδάκης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2004
- Mill J. S., *Περί Ελευθερίας*, μετφρ Ν. Μπάλης, Επίκουρος Αθήνα 1983
- Mill J. S, *Ωφελιμισμός*, μετφρ. Φ. Παιονίδης, Πόλις, Αθήνα 2002
- Mendelssohn, Kant κ.α. *Τι Είναι Διαφωτισμός*, μετφρ Ν. Μ. Σκουτερόπουλος Κριτική, Αθήνα 1989.
- Sandel M. *Δικαιοσύνη, Τι είναι σωστό*, Πόλις 2011